

ДРВЕНЕ ЦРКВЕ У СУСЕДНИМ ОБЛАСТИМА И ДРУГИМ ЗЕМЉАМА И ЊИХОВ ОДНОС ПРЕМА ЦРКВАМА БРВНАРАМА У СРБИЈИ

Цркву брвнару у Србији не можемо посматрати као неку изоловану појаву својствену само за Србију. Иако она има своје посебне облике условљене приликама и могућностима, иако се она, углавном, не јавља под непосредним утицајем цркава од сличне грађе у другим јужнословенским областима или другим државама уопште, ипак међу свима њима постоје извесне додирне тачке које се не могу занемарити. Оне су, наравно, негде веће а негде мање, негде су те везе непосредније, негде посредније, а негде их уопште и нема.

Приликом ових излагања неће се говорити о дрвеним црквама појединих области и држава у целини, неће се те цркве редом набрајати нити описивати, већ ће се покушати да се упореде са црквама у Србији и да се из тога извуче све што за овај рад може бити од користи.

У том смислу, извесних међусобних веза свакако је на првом месту могло бити са црквама суседних области. У питању су остали делови Југославије, а затим и друге балканске земље — Румунија на првом месту.

ДРВЕНЕ ЦРКВЕ У СУСЕДНИМ ОБЛАСТИМА

Босна

Од свих суседних области Босна има дрвене цркве најсличније онима у Србији. Земља богата шумама, покорена од Турака, која се од почетка XIX века развијала под сличним економским и политичким условима, обликовала је у православним насељима приличан број скромних дрвених црквица.

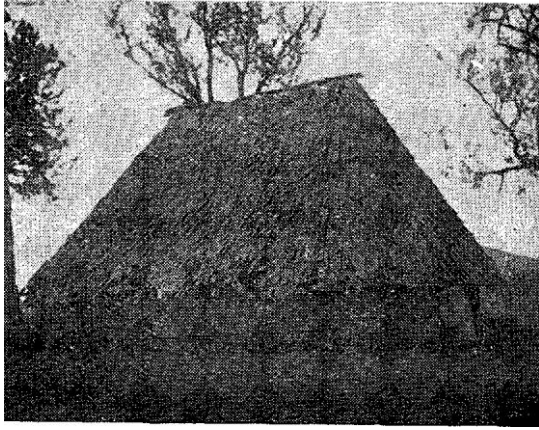
Дрвено грађевинарство у Босни развило је најбогатије и најсложеније облике, а заједно са онима у Словенији створило је у Југославији и најлепше грађевине ове врсте. Носећи у себи далеке словенске трагове, као и средњовековне и позније утицаје из времена независности и потчињености, дрвене цркве у Босни, као уосталом и оне у Србији, пуне су инвентивности и прилагођене „природним условима и потребама живота”. По мишљењу кустоера Петра Момировића, оне су већим делом сачувале у својој целокупности „архаичност и печат историског развоја и утицаја који су прелазили преко наше земље и које су претрпели наши људи”.¹

Ако бисмо сличности цркава и осталих дрвених грађевина додали и чињеницу да су у Србији овакве зграде подизане у знатном броју баш од стране босанских мајстора — првенствено Осаћана — или под њиховим утицајем, још бисмо јасније и убедљивије уочили везу и сличност ових цркава у једној и другој области.

Према подацима који углавном потичу од кустоера Момировића и архитекта Евангелоса Димитријевића,² у стању смо да извучемо оно што је за нас значајно и заједничко.

Поред бондручних, опеком или каменом зиданих цркава, са уграђеним дрвеним звоником, покривених стрмо постављеном шиндром или клисом, највећи број дрвених цркава сачувао се у западној Босни. Тај је број далеко мањи од оног који је некада био.³

Углавном, два типа цркава заслужују нашу пажњу. То су: старији тип, из друге половине XVIII века — мање и скромније грађевине, једноставније израде и декорације (Мало Блашко код Бања Луке), и млађи тип, из прве половине XIX века — веће и боље грађевине,

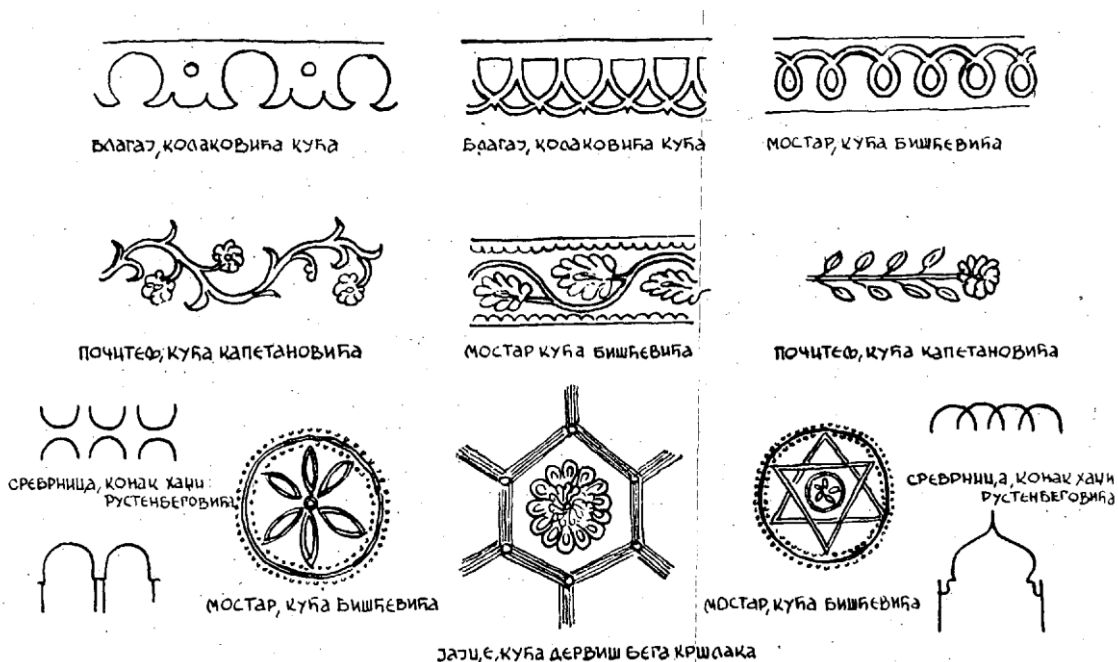
79. Босна: Црква у Шљивну — Bosnie: Eglise de «Šljivno».

сложеније и декоративније израде (Јеличка код Приједора). Прве представљају простији рад безименог народног неимара, а друге дело развијенијег занатског грађевинарства осаћанских мајстора. У другој половини XIX века и почетком XX века, после аустријске окупације, настаје њихово опадање. Иако веће по броју и димензијама, ове цркве све више губе своја архитектонска и остала уметничка својства, као што је то био случај и у Србији, иако је, изгледа, ових цркава у Босни било више (сл. 78).

И њихово постање везано је за какав историјски догађај, за борбу око самоодржања из времена Турака, а у вези са тим догађајима сачувано је богато на-

родно предање. На њиховим брвнима и талпама, јна иконостасу, на појединим иконама и другим црквеним утварима, читамо записе о изградњи цркве, о њеним дародавцима и мајсторима. И за ове цркве бирано је погодно место, било скривено од Турака или изложено на заравни. И оне сујремештане у случају опасности или услед друге какве потребе — по народној машти путем прелетања или других фантастичних појава.

Као и у Србији, основа босанских дрвених цркава има једноставни, издужени правоугаони облик, који временом стиче већи број прелома на олтарском зиду. Целокупна дужина одговара дужини србијанских цркава, већином мале и средње величине. Олтарска преграда дели унутрашњост у два простора, уколико у цркви нису издвојени припрата или хор више ње и трем код оних из познијег времена. Таваница је често засведена шашовцима, а над њом је високи и масивни кров прекривен шиндром или клисом, касније покаткада и црепом. Стрехе су код старијих цркава углавном равне, док код млађих могу бити преломљене и шире. Масивне греде и талпе положене су водоравно и међусобно спојене уобичајеним везама, а по извесним угловима и на другим местима укрупњене су усправним гредама у које се ужљебују. Називи појединих делова грађевине, њихових елемената и конструктив-

79. Дуборезна и бојена орнаментика са кућа у Босни и Херцеговини — Décoration en bois sculpté et souvent coloré, dans les intérieurs en Bosnie — Herzégovine.

них веза исти су као и у Србији. У ствари, многи су изрази баш потекли из Босне и са осаћанским мајсторима прешли и одомаћили се у Србији.

Дуборезна орнаментика, првенствено она која је укомпонована око врата и на самим вратима, састоји се од стилизованих биљних и геометријских шара. Већ смо нагласили да су овакве украсе пренели у Србију Осаћани, тако да је орнаментика из времена кнеза Милоша највећим делом та коју можемо видети на вратима и долапима босанских беговских и других лепших и богатијих кућа. Резбарије са крстова, оквира и других предмета немају у тој мери муслимански карактер. То су народне шаре, као и оне у Србији (сл. 79).

Звоници, као и у Србији, плод су доцније изградње. Они се појављују тек после аустријске окупације 1878. године и немају никакве конструктивне целине са старим црквама. Има их високих, обложених даскама, у виду затворених четвртстих кула које се постепено сужавају (Шљивно код Бања Луке). Код појединих најмлађих дрвених цркава наилазимо над припратом на уграђене звонике мањих размера (Ракелићи код Приједора), што није у складу са уобичајеном архитектуром ових грађевина. Уосталом, звоници код ових цркава, било да су одвојени или да су срасли са зградом, помало се издвајају од оних које срећамо у Србији, тако да у том погледу не можемо установити већу сличност.

Ако бисмо одстранили звонаре као архитектонски елемент који је, уосталом, настао тек много доцније, могли бисмо на основу изложеног поређења констатовати да се дрвене цркве у Босни и оне у Србији међусобно и не разликују, како по условима развитка, тако и по архитектури. Можемо их слободно уврстити у исти тип дрвених црквених грађевина и посматрати их у томе погледу јединствено, иако су, можда, цркве брвнаре у Србији достигле лепше облике.

Хрватска

Дрвене цркве у Хрватској нисмо у стању да изједначимо с црквама брвнарама у Србији. Истина, и овде су у питању сеоске цркве мањих размера, грађене тамо где се и куће подижу од дрвета — односно у крајевима богатим шумама. И ове се цркве у знатном броју

налазе тамо где се војевало. Али оне су подизане под другим условима и под другим утицајима, тако да је и њихова архитектура другојачија, па су другојачије и остале уметности крје су у њима заступљене — првенствено код католичких цркава.

Налазећи се само делимично и за краће време под туторством Турака, ови храмови територијално удаљенији од православних центара, а ближи и у непосредном додиру са католичанством и средњом Европом, одишу једним другим духом — највише духом барока, који се усталио у грађевинарству ових крајева од XVII века надаље.

Па ипак, не бисмо смели тврдити да су у свим случајевима заступљени искључиво барокни облици, првенствено не код сеоских дрвених капела, где се, на пример код порушене цркве у Хајтићу, наместо барокне куполе појављује мотив октогона.⁴

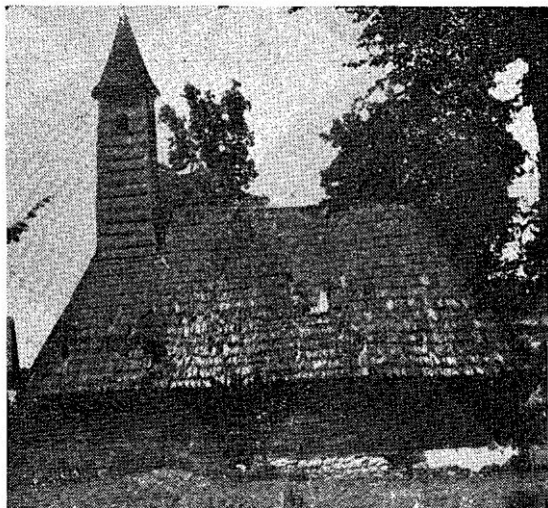
Др Ана Деановић сматра да и православне и католичке цркве ове врсте припадају истом типу.⁵ По нашем мишљењу, међу њима ипак постоји извесна разлика. Православне су нешто мање, скромније и једноставније. Оне су према томе ближе србијанским црквама. Ближе су и територијално, па донекле и политички и економски, јер се налазе претежно у источним крајевима Хрватске који су једно време били под Турцима. Највише их има у Славонији према Срему и у Банији према Босни.

У Славонији се дрвене цркве помињу још у XVI веку, када су их Срби саградили у Лепавини и у Марчи, оснивајући манастире, у селу Растовцу сачувана је црква св. Димитрија још из 1732. године. По мишљењу др Медаковића, то је „мало ремекдело наше дрвне сеоске архитектуре”.⁶ И друге сличне цркве су једнобродне грађевине. Олтарска апсида може бити вишеугаона, а таваница бачвасто засведена. То су већином полудрвене цркве белих зидова, привременог карактера.⁷ Др Медаковић смара да су ове грађевине сличне првим српским црквама у Војводини, грађеним после досељења.⁸ Међу сачуваним примерима највише их је из XVIII века, тако да оне данас представљају и најстарије српске споменике⁴ ове врсте.

С друге стране Саве, у Банији, један од ретко сачуваних примера јесте православна црква у Горњој Бузети код Глине, посвећена св. Илији. У горњем

делу звоника записана је у резбареним орнаментима година „1812“.⁹ Иако се у то време ова територија није налазила непосредно под турском влашћу, турски се утицај и овде осећао с обзиром на близину границе. Из страха од Турака, црква је са брега више села премештена у долину, на један километар одстојања. На њеном ранијем месту касније је основано гробље. Да је заиста дошло до превлачења сведоче нам обележени зарези. у појединим талпама и на њима. рупе за закачињање запрете (сл. 80, 81).

Основа ове цркве представља издужени правоугаоник са вишеугаоном олтарском апсидом. Олтарски простор је сужен, а то није уобичајено на црквама брвнарама у Србији. Црква у Бузети одговара највећем типу цркава ове врсте; величина још износи: 7,10/16,00/2,60 m (површ. 103 m²). Издвојени су јој припрата и олтарски простор. Кров је веома стрм. Као и у Хајтићу, над припратом

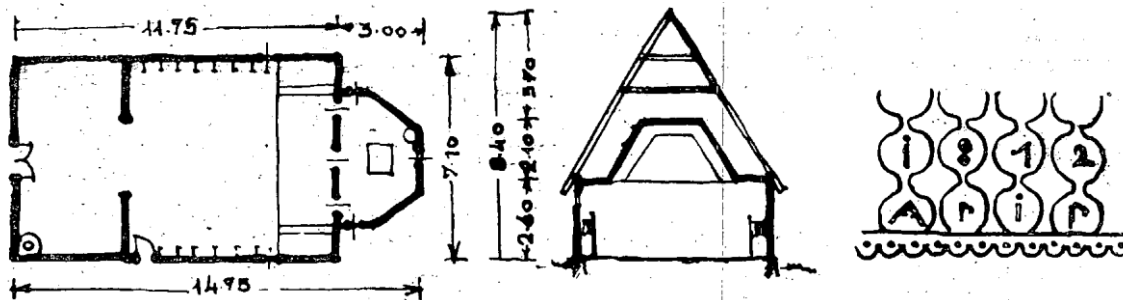

80. Хрватска: Црква у Горњој Бузети — Croatie: Eglise de «Gornja Buzeta».

се преко крова издиже висок звоник, који се према врху поступно сужава. То највише и разликује ове цркве од оних у Србији приближујући их у исто време типу дрвених цркава средње Европе и Трансилваније, у чијим много богатијим и већим облицима има и готског утицаја. Грађа је сва хрстова. Талпе су спојене „на перо и жљеб“, без препуста на угловима. Шиндра, дебљине 1 цола, дугачка је око 80 cm.

У обради појединих детаља и у њиховој орнаментацији испољавају се барокни елементи и очигледан утицај католичких цркава дрвене грађе. То се нарочито запажа у унутрашњем изгледу цркве у Бузети. Тако на пример, иако је коритасти свод изведен од шаповаца, он није заобљен, већ је трапезастог пресека. Над олтаром, површина му је касетирана слично оној у Беликој Млаки, са пољима која су обојена стилизованим цвећем и вазама — барокном орнаментиком коју можемо видети и у Србији.¹⁰ Слична шараља јављају се и на равним таваницама, у припрати, па и на њеној прегради где су на црвеној подлози стилизовани биљни и геометријски цртежи са розетама, у белој, плавој, мркој и црвеној бледој боји. Јављају се и ликовне представе, што није уобичајено да се слика на сличним дрвеним површинама цркава брвнара у Србији. Унутрашње површине дрвених зидова цркве обојене су плаво. Западна врата су двокрилна, са дијагоналним даскама и барокном резбаријом оквира. Прозори су испуњени осмоугаоним стаклом у олову, а заштићени гвозденим решеткама и дрвеним капцима.

Сматрали смо за потребно да подробније прикажемо ову цркву из Хрватске из разлога што представља једну од

81. Горња Бузета: Основа и пресек цркве; Детаљ са звоника —»Gornja Buzeta«: Plan et coupe de l'église; Détail du clocher.

ретких сачуваних дрвених цркава, каквих је у овим крајевима доскора било више. Обликујући се под јачим утицајем Запада, она у себи још увек носи основне одлике своје матичне цркве, стварајући на тај начин један прелазни тип дрвених цркава.

Што се тиче католичких дрвених цркава, оне се у Хрватској још више разликују од православних у Србији. Веће су и више; основа им је сложенија, јер имају избачену сакристију и наглашене портале са бочне и предње стране; површине крова су им разрађене и наглашене торњевима. Предњи, већи торањ служи као звоник, док је задњи, над олтаром, мањи. Барокни елементи још су јаче изражени, како у сликарству и орнаментици тако и у архитектури трема и других делова ових импозантнијих грађевина, које су се развијале под повољнијим политичким, верским и економским условима, него цркве брвнаре у Србији. Један од најкарактеристичнијих примерака свакако је капела св. Барбаре у Великој Млаки код Загреба, из 1642. године.¹¹

У Туропољу их је сачувано дванаест. Има их и у крајевима око Петриње и даље према југу — у бјеловарскекрижевској и пожешкој жупанији, као и неколико у Загорју и Славонији. По речима Ђуре Саба из 1916. године, оне су необично „жилава живота”.¹²

Изгледа да сачувани примерци католичких дрвених цркава у Хрватској потичу најраније из XVI века. Према мишљењу већег броја стручњака, наука још није испунила празнину између дрвених грађевина раног Средњег века и касније дрвене архитектуре, која се јавља опет у време барока”,¹³ тако да се тешко може прихватити позната Стржиговскова теза о првобитним дрвеним грађевинама северњачких и словенских народа, које су не само сачувале свој утицај на позније црквене грађевине од истог материјала, већ и на зидане камене цркве подизане у новим крајевима после 1050. године.

Свакако да су градитељи дрвених цркава у Хрватској имали извештан наслеђени осећај за дрвену изградњу још од својих словенских предака. Али нам исто тако изгледају очигледни и упливи романских, готских и барокних грађевина, који се на сачуваним црквама првенствено огледају у звоничним торњевима, израслим из окомитих кровова, и у деко-

рацији портала и унутрашњих површина, што је готово редовна појава на храмовима ове врсте.

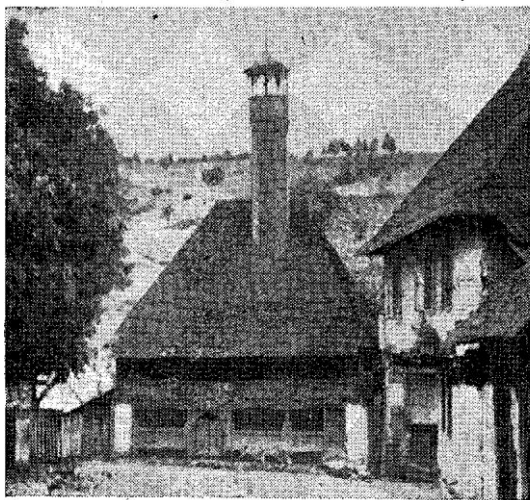
Основни систем хоризонтално нанизаних и укрупњених брвених греда и талпи у зидовима заједнички је углавном и код цркава у Србији и код оних у Хрватској. Веза „на ластин реп” уобичајена је и у Хрватској. Стрм кров прекривен шиндром или клисом у највећем броју случајева нема тако јако истурену стреху, нити јој је при дну ублажен пад. Јавља се и облагање зидова дашчицама, ради заштите од кише (Велика Млака). То је у ствари ситна шиндра полагана у редове, са преклопом слично начину покривања кровова, али без жљебова. У Србији не наилазимо на такве појаве.⁴

Остале југословенске области

Изузев цркава у Србији, Босни и Хрватској, ни за једну другу област у Југославији немамо података да је сачувала коју дрвену цркву. Чак и у крајевима који обилују шумом није одомаћен овакав начин подизања црквених грађевина, нити је остала која старија црква начињена од дрвета. То доказује да се давно престало са обликовањем храмова ове врсте, уколико их је у појединим крајевима уопште и било.

У далматинском и херцеговачком кршу, колико нам је познато, одувек су подизане камене цркве, иако је и у тим крајевима било шума у средњем веку.

Ни у Македонији их нема. Поред уобичајених камених цркава, ту постоје не-

82. ЦрнаГора: Цамија у Рожају — Monténégro: Mosquée de »Rožaj«.

83. Словенија: Руска црква у Вршичу — Slovénie: Eglise russe de «Vršič».

ке најскромније сеоске црквице од ћерпича и бондрука, покоји дрвени трем или дограђена припрата. То је све што знамо.

Ни у Црној Гори не наилазимо више на цркве брвнаре,¹⁵ чак ни у сачуваним

дрвеним; насељима шумских крајева. У Гусињу, Плаву и Рожају остала је покоја цамија од дрвета, дело народних неимара, слично онима у Босни. Међутим, зна се да је некад у овим крајевима било дрвених цркава. О цркви у Рудиници у Пиви, из друге половине XVII века, већ је говорено.¹⁶ Описујући Васојевиће 1898. године, Милош Велимировић прмиње цркве на Андријевици, Краљима, Коњусима и Шекулару као „брвнаре по нужди начињене“, не сма трајући их старинама, односно не придајући им некакву споменичку вредност¹⁷ (сл. 82).

Чак ни у Словенији, где се и данас тако негује архитектура у дрвету, својствена алпиској кући, непознат је ма и један сачувани примерак старе дрвене, или како је Словенци називају „лесене цркве“. Истина, у Вршичу су руске избеглице подигле дрвену цркву с два звоника и са гробницом за изгинуле у првом светском рату. Па ипак, њена архитектура, иакој декоративно обрађена, не представља чист стил својствен овом подручју, већ неку нову рускоалписку творевину. Међутим, дрвене цркве су у Словенији постојале у XVII веку. То потврђују записи појединих путописаца тога времена. Помињу се овакве цркве у околини Врхнике (Свети Јошт), на Козјанском и на Горењском (Мојстрана), али нам о њима нису сачувани подробнији описи ни цртежи. У Шкофијским записима из XVII века само је кратко речено: „tota lignea“ или „ex tabulis extrata“¹⁸ (сл. 83)

СУСЕДНЕ ЗЕМЉЕ

Румунија

У овој земљи сиромашној каменом, у којој је одувек владало богатство шума — како у равници тако и у планинским пределима — дрво је свакако представљало главни грађевински материјал. Далека традиција ове врсте народног неимарства створила је у Румунији права ремекдела. Она се испољавају у разноврсним облицима примењених уметности сеоске, градске или бојарске куће, сеоске цркве или војводске задужбине — народна уметност која је некада стварана и она која је и данас у примени.

Дрвених цркава у Румунији има још у знатном броју. Оне су најразличитијих архитектонских облика.¹⁹ Најједноставније и најмање јесу оне из Влашке, делимично и из Буковине; најразуђеније и највеће су из Буковине и Молдавије; највише и најлепше су из Трансилваније.

За нас је од особитог значаја прва врста, која има архаични облик куће који потиче из најранијих времена. У Молдавији, на пример, анахорети (Сихаштри) су у XIII веку играли значајну улогу у историји њене културе; они су вршили црквене обреде у пољу, испред пободених крстова или у скромним дрве-